

По сходинках „карьєри„ священнослужбовців. (за архівними матеріалами Харківської Духовної Консисторії)

В статті автор робить спробу розглянути деякі аспекти правового статусу духовенства в ХІХ – поч. ХХ ст., а головне окреслити реальні, досить складні, умови в яких священнослужителі здійснювали свій „трудоий шлях„. Питання досліджується через призму відносин представників кліру та консисторії, яка всебічно регламентувала їх службову діяльність та навіть приватне життя.

Ключові слова: консисторія, священнослужбовці, взаємовідносини, прочани, скарги, нагороди.

По ступенькам „карьєри„ священнослужителя. (по архівним матеріалам Харьковской Духовной Консистории).

В статье автор делает попытку рассмотреть некоторые аспекты правового статуса духовенства в ХІХ – нач. ХХ ст., а главное очертить реальные, достаточно сложные, условия в которых священнослужители осуществляли свой „трудоий путь„. Вопрос исследуется через призму отношений представителей клира и консистории, которая всесторонне регламентировала их служебную деятельность и даже личную жизнь.

Ключевые слова: консистория, священнослужители, взаимоотношения, прихожане, жалобы, награды.

In this article the author makes an attempt to regard certain aspects of clergy legal status in the xix – early xx century, and above all to outline actual, fairly difficult conditions, in which priests made their "labour way ". The question is investigated through the prism of relations of clergy and consistory representatives, which regulated in detail their service activity and even their private life.

Key words: konsistory, clergymen, parishioners, mutual relations.

Постановка проблеми. Майже двісті років вища адміністративна і судова влада в Російській Православній Церкві, позбавленої Патріарха, належала Святійшому Синоду, „крайнім суддею„ якого розглядав себе самодержавний монарх.

Формування єдиної структури церковної організації в Російській Імперії були складовими уніфікації і бюрократизації всієї церковної системи.

Найбільш типові риси вона набула в період 19 – поч. 20 ст., час зрілої синодальної епохи. Реформування Синоду, в напрямі піднесення єдиновладдя обер-прокурора, функції церковної ієрархії (митрополитів, архієпископів, єпископів) фактично ототожнювалися з функціями державних чиновників. За типом державно-чиновницьких установ перебудовувалися і вводилися нові церковно-адміністративні органи на місцях, наприклад, консисторії, благочинії, що вже відверто моделювалися із зразків державних „присутственных місць„

В таких умовах духовенство фактично опинялося на державній службі, нерідко здійснюючи її пліч – о- пліч с цивільними та іншими держслужбовцями.

„Карьєра„ священнослужителя також розвивалася по заздалегідь визначеному сценарію і мало чим відрізнялася від просування по службовим сходинкам співробітників інших відомств.

Священики щоденно перевантажувалися безліччю паперових справ, що не мали безпосереднього відношення до їх пастирської діяльності. Консисторія, як головний колегіальний орган управління єпархією намагалася всебічно регламентувати службову діяльність представників кліру та навіть їх приватне життя. Це звичайно не сприяло створенню „близьких„ відносин між священнослужбовцями та прочанами та взагалі негативно позначалося на авторитеті церкви.

Мета статті. Автор статті ставив на меті не лише розгляд деяких аспектів правового статусу духовенства, а і окреслити реальні умови в яких священник здійснював свій трудоий шлях та пастирську діяльність.

Виклад основного матеріалу. Слід вказати, що для багатьох священнослужителів їх доля була визначена ще від їх народження, бо для багатьох існував лише один шлях – це також отримати

духовну освіту та продовжити справу батька. Це в тому випадку якщо пощастить знайти вільне місце чи одружитися на доньці померлого священника. В суспільстві, особливо в перших десятиліттях 19 ст., були відчутні навіть звинувачення в адресу духовенства у невизначені та праздношатанні. Наприклад, у 1829 р., знову вийшло застережливе розпорядження щоб „безмісні„ священнослужителі та їх діти, що не отримали освіти, самі подавали прохання про „обрання роду життя„ в протилежному випадку по закінченню зазначеного терміну із ними вже поступали як із бродягами [2, с.3].

Про стабілізацію правового статусу духовного стану можна казати при правлінні Олександра І. Саме він наказом від 1801 р. привів у дію розпорядження Павла від 1796 р. про звільнення священнослужителів від тілесних покарань, який знаходився до цього без виконання. У 1808 р. воно було розповсюджено на членів їх сімей, а з 1811 р. і на простих монахів. Наказом 1804 р. священнослужителям було дано право купувати не заселену землю, а з 1821 р. дозволено володіти кріпаками тим хто мав право спадкового дворянства чи придбаного за орденами [19, с. 96, 100]. Слід зазначити, що до відміни кріпацтва, не дивлячись на формальну заборону, деякі духовні особи з приходського духовенства також заводили собі кріпаків. Поміщик продавав їм своїх людей, які за ревізькими казками продовжували рахуватися за попереднім власником, надаючи обіцянку не забирати людей назад [21, с.35].

Заходами 1808, 1814 років одержавлювалася навіть система підготовки духовних кадрів, а викладачі духовних семінарів, академії, по суті перетворювалися на чиновників із чисто фіксованою державною платнею. Навіть асистенти на іспити в таких закладах призначалися саме консисторією [9, арк. 5]. Після отримання духовної освіти консисторія працевлаштовувала особу на будь – яке вільне місце єпархії де вона і розпочинала свій трудовий шлях. З того часу він знаходився в постійному полі зору консисторії, благочинного та інших священнослужителів приходу.

Духовна консисторія будь якої єпархії була головним колегіальним органом її управління та мала надзвичайно широкий спектр управлінських і судових повноважень. Консисторія опікувалася великою кількістю питань: реєстрацією актів стану, призначенням церковних покарань, місіонерською та благодійною діяльністю, освітою, будівництвом і ремонтом культових споруд тощо.

До сфери діяльності консисторії потрапляла також і духовна цензура. Ця її функція ніде не афішувалася, але саме представники консисторії частіше за все були членами цензурних комітетів при духовних академіях. Повноваження членів таких комітетів були досить розпливчасті, і навіть після введення статуту духовної цензури „зацікавлені особи не припиняли спроб розширювати статтю уставу, що їх утискала [20, с. 471]. Свій вплив у сфері цензури консисторія іноді розповсюджувала і на осіб, що не належали до кліру, наприклад, письменників [1].

Консисторія пильно слідкувала за дотриманням кліриками всіх церковних канонів під час відправлення служби в церкві, молебну та взагалі поведінці що личить священнослужителю та членам їх сімей. Найменший відступ від правил, що повністю регламентували життя священників міг стати приводом для скарги на них до консисторії. Цією обставиною не барилися скористуватися і невдоволені прочани і благочинні, що і забезпечувало перманентний потік скарг у консисторію з цього приводу. Так досить часто розглядалися справи про невірне відправлення молебну, самовільну відлучку до іншої єпархії тощо [4].

Причиною скарги могли стати також вживання священнослужителем скоромної їжі під час посту, використання негербового паперу, в тих випадках коли це було передбачено законом, та навіть проживання в одному будинку із кліриками жінок, які не доводилися їм родичами [8, арк..7].

Близько 30 % скарг були визнані ложними, тому що при ретельному вивчанні справи консистористи приходили до висновку, що скарга в даному випадку це лише засіб вираження особистої чи службової неприязні до клірика [28, с.146].

Так, Харківська духовна консисторія, наприклад, не лише розглядала справу, а і проводила справжнє слідство з приводу того, що шкільний вчитель звинуватив місцевого священника – П. Яновського, який, нібито, під час великого посту вживав скоромне. Вчитель під час слідства показав, що донести на священника його спонукав той факт, що в сінях він бачив пів курки і „ця курка уявляла собою спокусу для учнів священника, що проходили крізь ці сіні„ [11, арк..7] На захист священника стали його родичи, хатні робітники та навіть благочинний округа, який зазначив, що „він особисто може підтвердити, що священник Яновський дотримується уставу св. Церкви при вживанні їжі і донос вчителя Сукачева є наклеп„ [10, арк..10] Консисторія, ретельно

ознайомившись з усіма обставинами справи, винесла наступну резолюцію „справу за доносом вчителя Сукачева припинити так як донос не підтвердився,, .

Звичайними покараннями за такі дрібні порушення були дотримання суворого посту, поклони, стягнення пені і штрафу. Як трактував Синод у наказі від 20 червня 1805 р., різниця полягала в тому, що пеня – це тільки легкий визиск, що призводить до виправлення неслухняних, а штраф є вже само покарання”[29, с.320].

Для відрядження, подорожі до родичів чи по святим місцям в іншу єпархію священнослужитель повинен був отримати дозвіл консисторії в якому вказувався певний термін його відсутності. Це підтверджують початкові назви багатьох справ, що розглядала консисторія: „Про видачу квитка на 25 днів Г. Михайловському для проїзду в Екатеринбургську губернію,, , „Про видачу паспорта монаху Малуневу для мешкання в місті Києві,, тощо [5, арк.26].

1883 р. був удосконалений та прийнятий новий Устав духовних консисторій [27, с.21]. Не зазнавши змістовних змін, він ще більш звузив межі свободи як парафіян, так і самих священнослужителів.

Безправність рядових священників перед консисторією напередодні реформ початку ХХ ст. добре відображена в одній зі статей, що з’являлися в періодиці у величезній кількості. „Кому, окрім Бога, може повідати свою скаргу духовенство? Кому, наприклад, накажете жалуватися на о. благочинного, якщо йому не сподобається ваша фізіономія і він почне вас утискати і переслідувати – консисторії ? Але чи всі знають, що таке консисторія ? Доводьте, якщо бажаєте, цьому шановному ареопагу, що ви праві, що ваш насильник і пригноблювач оббрехав вас, – довід ваш буде залишений без наслідків ,, [31, с.7].

Слід зазначити, що у веденні кадрової політики в підлеглий єпархії навіть архієреї мали одне, але досить вагоме обмеження: секретарі духовних консисторій призначалися не ними, а обер-прокурором (До 1758 р. слово „секретар” майже не зустрічається, оскільки особи, які займали цю посаду, негативно сприймали цей термін. Зазвичай, особа, яка займала цю посаду, називала себе на західних землях „інстигатором”, „актором судов консисторських”, „судових справ писарем” та „реєнтом судових справ”). Вони вирішували справи між собою, обходячи архієреїв. Навіть нагородження самого секретаря консисторії або продовження його відпустки понад встановлені 28 днів залежало тільки від обер-прокурора (формально – від Синоду). Під опікою такого чиновника перебував кожний преосвященний. До речі, обер-прокурор міг накласти вето на будь-яке рішення Синоду [3, с.107]. Однак, Святійший Синод був також лише органом, через котрий верховна самодержавна влада звершувала церковне управління. Намагаючись обґрунтувати такий стан речей, професор Церковного права Московського університету М. Суворов писав: „Принципове положення цієї центральної церковної установи (Синоду – прим. авт.) відповідає положенню Сенату в області державного управління; як Сенат, будучи центральною для всієї імперії установою, не являє собою влади незалежної від імператора, а є органом, через котрий діє в державі верховна влада, так і Святійший Синод є органом, через котрий ведеться керування Російською Православною Церквою [30, с. 68].

Священослужбовці щоденно превантажувалися справами які з першого погляду не мали безпосереднього відношення до пастирської діяльності: ведення метричних та сповідних книг, книг шлюбних обшуків, клірових розписів, прибутково-видаткових книг, витратних зошитів, відомості про прибуток і видаток віночків та листів дозвільної молитви тощо.

Ретельне ведення такої документації вважалося одним із важливих обов’язків священно-церковнослужителів. Для більш правильного складання цієї звітності видавалася навіть спеціальна література, в якій крок за кроком, на прикладах, пояснювалося, як треба оформлювати кожен вид реєстраційних та звітних фінансових паперів [33]. За їх неналежне ведення священники каралися доганою або грошовим стягненням. Неодноразові догани за помилки у веденні цих документів могли призвести до позбавлення місця і призначенням на посаду причетника. За всякого роду неточності в актах смерті, народження тощо, як у книгах, так і в копіях, що видавалися й засвідчувалися, винний міг бути позбавлений усіх прав і майна та засланий до Сибіру [32, с.98].

Консисторія спонукала також священників збирати кошти на певні потреби в межах власного приходу. Суми, що надходили таким шляхом фіксувалися у спеціальних „просительних,, книгах, які видавалися консисторією для збору подаяння [14, арк.29]. З початку ХХ ст., зібравши гроші, священники самостійно повинні були обмінювати їх у місцевому казначействі на кредитні білети і вже їх передавали до консисторії. Про це свідчать рапорти священників до консисторії, що здебільшого мали назву "Рапорт о сдаче денег церковного сбора, заключающихся в золотых монетах, в государственной банк для обмена на кредитные билеты,, [16]. Наприклад, священник

Успенської церкви м. Валок Ілля Слюсарев звітував до консисторії: "Осмілююся усепоштенніше повідомити Вашому Високопреосвященству, що я, в силу наказу ХДК за № 25496 про збір золота на нужди Батьківщини, старанням зібрав золота серед свого бідного приходу 710 крб., яка сума і була внесена в місцеве казначейство в обмін на кредитні білети., [16, арк..5]

Також саме в обов'язки священика вмінялося слідкування за різними сектантами, якщо ті були у приході, станом церковно-приходської освіти, опікування церковним майном, будовою чи перебудовою церковних споруд. Без дозволу консисторії, наприклад, не можна було починати виконання будь-яких будівельних робіт, і освячення заново відбудованої споруди чи початок богослужіння [17, арк..6]. Навіть щоб перенести іконостас з однієї церкви в іншу, які знаходилися в межах одного села, священику потрібний був спеціальний дозвіл від певного столу консисторії. Такий порядок ведення справ призводив до зайвого листування із консисторією та віднімав багато часу священика.

Таким чином, будучи перевантажені консисторією всілякими господарськими та паперовими справами, на виконання своїх безпосередніх обов'язків – виконання треб, проведення богослужіння, нагляд за належним проходженням епітимії, пастирським наставлянням прочан та просто моральної підтримки у вірі залишалося не так багато часу.

Просування по службових сходах священнослужителя проходило по певним правилам, які нагадували трудовий шлях робітника іншого цивільного відомства. Починаючи, залежно від рівня освіти, з самих нижчих щаблів рік за роком їх служба фіксувалася в „формулярах о якостях священнослужителів „ „ „ послужних списках священників„ „ „ „ відомостях про священноцерковно-служителів та їх дітях„ тощо. Завдяки цим документам консисторія мала повну інформацію про будь-якого клірика єпархії та членах їх родин.

Дружини духовних осіб та члени їх сімей, за наказом Синоду від 1828 р. підпорядковувалися цивільній владі. Однак, консисторія обов'язково отримувала данні про членів родин священнослужбовців. Ця інформація надходила, наприклад, у вигляді відомостей „Про дітей священнослужбовців, що досягли шкільного віку„ „ „Про дітей та дружин священників що були на сповіді„ тощо [6]. На практиці судові позови членів сімей священнослужителів розглядалися також у консисторії [19, с.506].

Так в послужних списках священників вказувалося дата та місце народження, станове походження, освіта, початок служби та її подальше проходження, особисті заслуги, нагороди. Зазначалося також чи знаходилася людина під слідством та за які провини, її здібності до продовження служби. В загальних відомостях про священно і церковнослужбовців певного повіту містилась більш детальна інформація про освіту, поведінку, а також церковне майно яким опікувався священик, кількість дворів і душ саме його приходу тощо. Благодійні, які, зазвичай, складали ці документи, досить об'єктивно намагалися вказати певні вади кліриків, якщо ті на справді мали місце: „ в читанні та проповідях зовсім не майстерний„ „ „ з читанням не справляється, в співах слабкий та уставу церковного не розуміє„ „ „поведінки підозрілої„ „ „не слухняний, примхливий та має схильність до гарячих напоїв„ „ „лінивий та нічим не займається„ тощо [7, арк..4 -5].

Сумлінна служба на протязі певної кількості років завжди відзначалася особливими нагородами, як і при службі в цивільних відомствах, підвищенням по службі, будь-якими знаками відзнаки. В російській православній церкві існувала особлива система рангів, нагород та відповідних їм титулів православного духовенства.

До початку Синодальної епохи в Російській імперії не існувало чітко структурованої нагородної системи. В той період історично сформувалися і були у вжитку 2 групи нагород – канонічні та літургійні. Канонічні – зведення в сан диякона, священика, єпископа, що відбивалося на ступені і формі участі в богослужбових таїнствах, літургійні – тобто відмінності духовних осіб при здійсненні богослужіння і в деталях богослужбового облачення тощо.

Від самого початку літургійні нагороди носили характер богослужбового привілею , пов'язаного не скільки з поняттям особистих заслуг, скільки із займаємою посадою. Богослужбовий одяг для кожної нової ступені священства повинен був розглядатися як привілей по відношенню до попередньої.

Внебогослужбовими нагородами – державними орденами і медалями, – духовенство почали нагороджувати саме в Синодальний період. Вже при Петрі I церковним служителям були надані громадянські привілеї, поряд з державними службовцями. Згідно „Табеля про ранги„ ієрархи прирівнювалися до чиновників перших трьох класів, священнослужителі та їхні діти користувалися правами особистих дворян, а церковнослужителі – почесних громадян. Всі вони

отримували право бути нагородженими державними нагородами Російської Імперії, однак мали право носити ці нагороди тільки поза церквою на рясках [25, с.174].

В грудні 1797 імператор Павло I особистим указом Святійшого Синоду ввів ряд нагород для білого духовенства: хрест для носіння на ланцюзі на шії, вживання фіолетової камилавки або скуфії та митри які вживали архімандрити із шляхетних [23, с.39]. Наказом 1797 р. вперше в історії Росії глава держави законодавчо визнав своєю прерогативою нагородження духовенства богослужбними нагородами, що, безсумнівно, виходило з визнання його фактичним главою Російської Православної Церкви.

Нагороди, за думкою Синода, повинні були заохочувати кліриків і свідчити про достойне проходження ними церковної служби. У відповідності до своєї градації нагороди вручалися у строгій послідовності. Нагороди у кліриків у формі службових відзнак регулювали ієрархічне місце священослужителя під час богослужіння.

Заохоченню кліриків орденами, медалями та іншими знаками відзнаки передували збір інформації про кожну особу, що висувалася до нагородження. В нагородних списках зазначався весь життєвий шлях людини, особисті заслуги кожного та нагорода на яку його висували. У спеціальній графі для резолюцій ставилася відмітка про схвалення висунутого кандидата чи відхилення. Серед причин за якими найчастіше відмовляли у нагородженні були „за молодістю років,, „недостатньою освітою,, „неповажному відношенню до єпархіального керівництва,, „нещодавно знятою судимістю,, тощо [12, б/л].

Ходотайства єпархіальних архієреїв про представлення до нагород повинні були направлятися до Синоду, зазвичай, до початку Великого Посту. На кожного клірика, що представлявся до нагороди прилагався послужний список з характеристикою за підписом єпархіального архієрея. Представлення до позачергових нагород подавалося окремим рапортом із обґрунтуванням причин скорочення встановленого міжнаградного терміну.

Міжнаградний термін, як правило, міг бути скорочений, при призначенні клірика на посаду, що вимагала наявності таких регалій чи за особливі церковні заслуги. Особливо цінувалася старанність у проповідуванні слова Божого, успішна діяльності по збору коштів на будівництво культових споруд тощо.

Слід зазначити, що нагороди та інші знаки відзнаки надавали їх власнику не лише моральне задоволення та визнання їх сумлінної праці але і ряд привілеїв. Так, наприклад, ступінь протопресвітера, в обличчі настоятеля собору, звільняла його від седмичного служіння та і з братської кружки він отримував на декілька відсотків більше рядового священника.

Аналіз документів Харківської духовної консисторії приводить до висновку, що одним із найбільш поширених знаків відзнаки був стихар. Як зазначає в своїй праці М. О. Лашенков: „Стихарь був завітним бажанням пономаря і дячка. Стихарь наглядним чином виділяв їх із натовпу і надавав їм в очах прочан деяке священне значення [22, с.253]. Отримання цієї нагороди вже на початку XIX ст. було значно ускладнено у порівнянні із попереднім часом. Так приматор в стихар повинен був надати схвалення від причту та прочан і атестацію духовного правління про знання причетницьких предметів. Після цього він повинен був здати екзамен в „толковому читанні,, червонописанні, знанні церковного уставу і в співі, звичайному та по нотах. Після здачі екзамену кандидат знову направлявся до екзаменатора який пояснював а йому причетницькі обов'язки. Після сповіді кандидат давав присягу в консисторії про сумлінне виконання обов'язків причетника.

На заваді отримання орденів та інших нагород ставали записи про незаконні проступки священнослужбовця в особистих послужних списках, які унеможлилювали його подальший кар'єрний рост та отримання певних привілеїв. В деяких випадках, коли священнослужбовець мав гарну характеристику та притягувався вперше до відповідальності за протизаконні вчинки архієрей міг особисто звертатися до Синоду із представленням в якому він аргументовано благав не вносити цей проступок до особистої справи щоб не псувати майбутнього гідному представнику церкви.

Прикладом наведемо справу священника Миколаївської церкви слободи Чернетчини Ахтирського повіту Іосифа Петровича від 1912 р. на якого була накладена місячна епітимья в монастирі за повінчання неповнолітньої. Цей факт як і належить був обов'язково зафіксований в його послужному списку. Проте Архієпископ Харківській і Ахтирський Антоній враховуючи його бездоганну репутацію звернувся у 1916 р. то Синоду із ходотайством в якому прохав вважати не дійсним запис у послужному списку на тій підставі, що „вінчання скоїв не із користолюб'я а по м'якосердю та із жалості до наречених, що названий священник є усіма шануваним та зразковим пастирем і що за військові заслуги нагороджений вже декількома орденами, але не може їх отримати через вказану перепону у своєму службовому списку,, [13. арк.124]. Синод, розглянувши ще раз обставини справи, постановив анулювати запис про скоєння цього протизаконного вчинку.

Залежне становище духовенства від держави збереглося і після революції 1917 р. при новій владі. Так обговорення питання виборності кліриків розпочалося ще на початку XIX ст., але

набуло чинності лише після революції. Однак ця міра не знаходила підтримки у багатьох священників тому що на їх думку сприяло ще більшій залежності від нових органів влади. Відношення до нових змін яскраво прослідковується у зверненні св. Д. Кириченка до преосвященного Феодора, першого вікарія харківської єпархії „із введенням виборного початку наше гірке життя стало ще гірше. Загнаних, забитих, принижених, обійдених вищими та зневажаних нижчими тепер змусили виставлятися ще на ганьбу натовпу, посилати на ради та сходки, рекламувати себе перед натовпом, виставляти напоказ свої таланти... бо без цієї підготовчої роботи годі й мріяти отримати приход із рук приходських воротил: кулаків та мироїдів, нічого і являтися на ці формальні вибори... Крайнощі руху привели до створення церковних органів, які навіть за назвою копіювали революційні світські установи. Такими стали, наприклад, наради та виконавчі комітети духовенства і мирян. З'явилася посада комісара духовної консисторії [26, с.13].

Реальна влада консисторій навіть на початку ХХ ст. здавалася всеохоплюючою, але надмірний контроль за різними сферами церковного життя ускладнював функціонування цих представницьких органів. Щорічно вони отримували по 25–30 тисяч паперів, перетворюючись у забюрократизовані надцерковні установи [24, с.26].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Чрезмірний контроль та дрібнична регламентація консисторією життя священослужбовців всіляко перешкоджало виконання своїх безпосередніх обов'язків – виконання треб, проведення богослужіння, нагляд за належним проходженням епітимії, пастирським наставлянням прочан та просто моральної підтримки у вірі залишалось не так багато часу. Через це в адресу кліриків можна було чути багато безпідставних нарікань. Всі зазначені обставини детермінують потребу в подальших об'єктивних, комплексних дослідженнях з історії взаємовідносин між кліром та паствою з одного боку та консисторією та священослужителями з іншого. Такі дослідження допоможуть відкрити завісу за яким проходило справжнє, складне та часом „непривабливе„ життя духовенства.

Невиправдана затримка фундаментальних реформ церкви вилилася в 1917 році в бурхливу реформаторську повільність. Все це спричинило припинення діяльності консисторії наприкінці 1917 р, та ліквідацію цієї інституції у 1918 р. Проте становище священнослужителів від цього суттєво не змінилось. З приходом радянської влади церква взагалі на багато десятиліть опинилася майже в нелегальному становищі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Богданов А. П. Перо и крест: Русские писатели под церковным судом / Богданов А. П. – М., 1990. – 478 с.
2. Большая энциклопедия. Т. 9. СПб., б/г. С. 3.
3. Грекулов Е.Ф. Церковь, самодержавие, народ (2-я пол. 19 – начало 20 в.) / Грекулов Е. Ф. – М., 1969. – 184 с.
4. ДАХО. – Ф.40 – Оп.13 – С.1907.
5. ДАХО. – Ф. 40 – Оп. 10. – С. 1208; теж саме. – С.1370.
6. ДАХО. – Ф. 40 – Оп. 10. – С. 1325; ДАХО. – Ф. 40 – Оп. 38. – С. 601.
7. ДАХО. – Ф. 40 – Оп. 12. – С. 728.
8. ДАХО. – Ф. 40 – Оп. 13. – С. 1202 ; теж саме. Оп. 9. – С. 1407.
9. ДАХО. – Ф. 40 – Оп. 38. – С. 749.
10. ДАХО. – Ф. 40 – Оп. 71. – С. 184. –Л. 10.
11. ДАХО. – Ф. 40 – Оп. 71. – С. 184. –Л. 7.
12. ДАХО. – Ф. 40 – Оп. 93. – С. 946. – б/л
13. ДАХО. – Ф. 40 – Оп. 99. – С. 411.
14. ДАХО. – Ф. 40. – Оп. 24. – С. 257.
15. ДАХО. – Ф. 40. – Оп. 104. – С. 564.
16. ДАХО. – Ф. 40. – Оп. 104. – С. 564.
17. ДАХО. – Ф.40. – Оп. 12. – С. 768.
18. Знаменский П. Чтения из истории русской церкви за время царствования Александра I / Знаменский П. – М., 1885. – С. 96, 100.
19. Знаменский П. Приходское духовенство со времени реформы Петра / Знаменский П. –Казань, 1873. – 851 с.
20. Котович А. Духовная цензура в России (1799-1855) / Котович А. – СПб., 1909. – 604с.
21. Лавицкая М.И. Динамика численности и изменения в составе приходского духовенства во второй половине XIX – начале XX вв. / Лавицкая М. И. // Ученые записки Орловского государственного университета. Серия: Гуманитарные и социальные науки. – 2009. № 3 (33). – С. 37 – 44.

22. Лашенков Н. А. Протоиерей Христофор – первый епископ Слободско – Украинский и Харьковский / Лашенков Н. А. – Харьков.: тип. губ. правл., 1895. –286 с.
  23. Лісовий М.М. Нагороди Російської Православної Церкви / Лісовий М.М. – М.: Ферт , 2001.- С.39.
  24. Надтока Г. М. Православна церква в Україні 1900-1917 рр.: соціально-релігійний аспект / Надтока Г. М. – К., 1998. – 345 с.
  25. Павлов А. С. Курс церковного права / Павлов А. С. СПб.: Лань , 2002. – С.174.
  26. Постановления первого свободного Епархиального съезда Подольского Украинского православного духовенства и мирян. – Каменец-Подольский, 1917. – С. 13.
  27. Проблемы источниковедения всеобщей истории. – Белгород, 2002. – Ч.II. – Гл. III. – Корпус законодательных и ведомственных актов о русской православной церкви втор. пол. XIX – нач. XX. – С. 17 – 23.
  28. Селевич Ю. Л. Участь Харківської духовної консисторії у вирішенні конфліктів серед духовенства та прочан в XIX – на початку XX ст. / Селевич Ю. Л. //Красзнавство. -2011.- №4 (77).- С. 144-149.
  29. Суворов Н. О. церковных наказаниях: Опыт исследования по церковному праву / Суворов Н. О. – СПб., 1876. – 338 с.
  30. Суворов Н. О. Учебник церковного права / Суворов Н. О. – М.: Изд. А. Карцева.-1913. – 531 с.
  31. Церковная реформа: Сборник статей духовной и светской печати по вопросу реформ. Перевозников К. Почему молчит духовенство? // Церковный вестн. – 1905. – № 11. – С. 7.
  32. Чижевский И. Церковное писмоводство. Собрание правил, постановлений и форм к правильному ведению оною / Чижевский И. – Харьков, 1881. – 318 с.
  33. Чижевский. И. Церковное хозяйство или правила и постановления касательно благоустройства храмов и церковного имущества / Чижевский И. – Харьков, 1875. – 416 с.
-